

TARİX

UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACİYEV

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ YARADILMASI AZƏRBAYCANIN SİYASİ TARİXİNİN MÜHÜM ƏHƏMİYYƏTLİ HADİSƏSİDİR

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmaşərafi vəziyyət, yaradılması prosesi və sonrakı inkişaf tarixi araşdırılmışdır. Aydın olur ki, 1917-1920-ci illərdə – həm çar Rusiyasının son illərdə, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, həm bolşevik Rusiyası dövründə erməni daşnaklarının “böyük Ermənistan” yaratmaq uğrunda mübarizəsində məkrli amillər mühüm yer tutmuşdur. İlk növbədə çar Rusiyasının yazından köməyi ilə qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan ərazisində Ermənistan dövləti (Ararat Respublikası) yaradılmışdır. Yeno çar və Bolşevik Rusiyasının, İngiltərə və ABŞ-un yardımı ilə onun ərazisi genişləndirilmiş və bir sıra torpaqlarımız Ermənistanla verilmiş, yaxud verilməsi istiqamətində açıq-aşkar cəhdlər göstərilmişdir. Bunun qarşısını almaq üçün Naxçıvan əhalisi, Osmanlı dövləti mübarizə aparmalı olmuşdur. Behbud ağa Şahıxızinskiyın V.I.Leninə yazdığı məktub və teleqramlar, Türkiyənin Rusiya ilə apardığı danışıqlar erməni məkrinin qarşısını almışdır.

1921-ci ilin yanvarında Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalması ilə bağlı referendum keçirilmiş və əhalinin 90 faizindən çoxu bunun lehində səs vermişdir. 1921-ci ilin mart və oktyabr aylarında Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri ilə Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu qazanmış və Azərbaycan onu üçüncü dövlətə verəməsinə öz əhdinə götürmüş və bunu təsdiq edən tərzəflər (Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan) müəyyən edilmişdir. 1924-cü il fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikası yaradılmışdır. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının hüquqi əsasları da verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Ermənistan, muxtariyyət, muxtar respublika.

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində mühüm yer tutan Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 95-ci ildönümü tamam olur. 1921-ci ildə Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu qazanan Naxçıvan diyarında 1924-cü il fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikası yaradılmışdır. Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusu qazanmasının əhəmiyyətindən bəhs edən ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqların qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu əməli qoruyub saxlamalıyıq” [13, s. 89].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması Azərbaycanın siyasi tarixinin mühüm, əhəmiyyətli hadisəsidir. Bununla Naxçıvan Azərbaycanın əzəli və əbədli tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmış və şəərəfli inkişaf yolu keçmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının ölkəmizin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında oynadığı rolu qiymətləndirərək demişdir: “Azərbaycanın qədim bölgəsi Naxçıvan tarixən çətin sınaqlarla dolu mürəkkəb və eyni zamanda şəərəfli bir yul qət etmişdir. Çoxəsrlilik dövlətçilik ənənələri olan bu diyar həmişə xalqımızın zəngin mədəni irsini layiqincə yaşatmış, yetirdiyi çox sayda görkəmli elm xadimləri, sənətkarları, tarixi şəxsiyyətləri ilə ölkəmizin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatında əvəzsiz rol oynamışdır. Naxçıvan əhalisinin milli-istiqlal ideyalarına bağlılıq nümayiş etdirərək dövlət müstəqilliyimizin bərpası, qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində müstəsna xidmətləri vardır. Bu gün yüksək potensial malik olan muxtar respublika bütün dövlət proqramlarını, infrastruktur layihələrini böyük uğurla həyata keçirməsi sayəsində ölkədə dinamik inkişaf xəttinə uyğun, fasiləsiz aparılan irimiqyaslı quruculuq, abadlıq işlərinin fəal iştirakçısıdır...” [20].

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası çox mürəkkəb, çətin və kəşməkəşli tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Vaxtı ilə coğrafi cəhətdən ölkəmizin mərkəzi ərazilərindən olan Naxçıvan XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandan ayrı düşmüş, onunla sərhəd ərazisini itirmişdir. Böyük kapitalist dövlətlərinin, xüsusilə bolşevik Rusiyasının məqsədi Naxçıvanı Ermənistanla vermək, bununla türk dünyasının bir-biri ilə əlaqəsini kəsmək idi. Erməni daşnakları isə ya-

ranmış şəraitdən istifadə edərək Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını "böyük Ermənistanı" qatmaq siyasəti aparmışlar. Onların bu niyyətlərində Naxçıvanın zəbt edilməsi ilk planda durdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ingilislər və amerikalılar dəstək və yardımlarından istifadə edən erməni millətçiləri Naxçıvanı işğal etməyə çalışmışlar. Lakin qəhrəman naxçıvanlıların mərdlik və igidliklə apardıqları mübarizə məkrli düşmənlərin niyyətlərinin reallaşmasına imkan verməmişdir. Naxçıvanın qəhrəman əhalisi bu diyarı Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmiş, Ana Vətənə birləşmək uğrunda inadla mübarizə aparmışdır.

Naxçıvanlıların qəhrəmanlığından bəhs edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin başçısı Nəsib bəy Yusifbəyli Azərbaycan Parlamentindəki çıxışında demişdir: "İgid naxçıvanlılar, şəhurlər... bu məsələni özləri həll etdilər. Onlar həyatlarını, ailələrinin şərafətini və var-dövlətlərini riskə qoyaraq doğma torpağa – Vətənə qovuşmaq üçün ayağa qalxıb azad oldular və bununla da hökumətin işini asanlaşdırdılar. Güman edirəm ki, haqq və ədalət tərəfdarları bu qətiyyəti, fədakarlığı və vətənpərvərliyi görəndən sonra onların qanuni hüquqlarını tanımayacaqlar" [2, v. 4-5].

XX əsrin 20-ci illəri, xüsusilə 1918-1920-ci illər Naxçıvan diyarı üçün çətin inkişaf dövrü olmuşdu. Çarizm devrildikdən sonra imperiyanın əksər əyalətlərində olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da ikihakimiyyətlik yaranmış, bir sıra kapitalist dövlətləri yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan bu diyarı yiyələnmək üçün cəhdlər etmişlər.

Milli burjuaziyanın və demokratik ziyalıların təşəbbüsü ilə Naxçıvanda Müsəlman Milli Şurası yaradılmışdı. Bu şura yalnız Naxçıvanda deyil, eləcə də Mehridən Uluxanlıya qədər ərazidə yaşayan azərbaycanlıları ermənilərin silahlı quldur basqılarından qoruyurdu.

Bu dövrdə Naxçıvan məsələsi beynəlxalq və məhəlli mənafeələrin toqquşduğu, ziddiyyətlərin kəşiydiyi kəskin dəyişən nöqtələrindən biri olmuşdu. Erməni millətçilərin təqdiri üzündən Naxçıvan diyarında baş verən ictimai-siyasi hadisələr faciəli bir vəziyyətə çatmışdı. Ona görə də Naxçıvan məsələsi beynəlxalq ələmi düşündürən mühüm bir problemə çevrilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Azərbaycanı müstəqil dövlət elan etməsi Naxçıvan diyarı əhalisində müəyyən ümidlər yaratmışdı. Naxçıvan diyarının qarşılaşdığı problemləri həll etmək və çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün istər yerli əhali və onun başçıları, istərsə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti tərəfindən müəyyən işlər görülmüş, erməni daşnaklarının torpaq iddialarının və etnik təmizləmə siyasətinin reallaşdırılması istiqamətində ilkin cəhdlər dəf olunmuşdu. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox mürəkkəb və çətin vəziyyətə düşən Naxçıvan diyarının Azərbaycanın tarixi torpaqları olduğunu elan etməyə imkan tapa bilməmişdi.

Bundan istifadə edən Ermənistan (Ararat Respublikası) Naxçıvan diyarına yiyələnmək üçün öz fəaliyyətini daha da genişləndirdi. Erməni silahlı quldur dəstələri bölgədə dinc azərbaycanlı əhaliyə divan tutur, yerli azərbaycanlıların sayını sünü surətdə azaltmaq üçün hər cür vasitəyə əl atırdı.

Ermənistanın Naxçıvan diyarına olan iddialarının artdığı bir dövrdə – 1918-ci il iyulun 7-də Kazım Qarabəkir Paşanın başçılığı ilə türk ordusu Naxçıvana gəldi və erməni özbaşınalığının qarşısını almaq üçün əhaliyə kömək göstərdi. İyulun 17-də Naxçıvan Məsəlman Milli Şurası Bolodiyə idarəsi ilə əmək etdi. Naxçıvanda Türkiyənin nəzarəti gücləndi. Türkiyənin Naxçıvana gəlmiş XI Qafqaz Ordusu yerli özünümüdafiə qüvvələri ilə erməni daşnaklarına sarsıdıcı zərbə vurdular. Birinci dünya müharibəsində məğlub olduğuna və 1918-ci il oktyabrın 30-da imzaladığı Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə türk qoşunları Azərbaycana, eləcə də Naxçıvan diyarını tərk etməli oldu. Bu zaman naxçıvanlılar qarşısında çıxış edən Kazım Qarabəkir Paşa bildirdi ki, "Naxçıvanın gələcək müqəddəratını təmin etmək üçün burada bir hökumət qurulması vacib və zəruridir. Zətin siz naxçıvanlılar milli azadlıq mübarizəsində tarixə şanlı səhifələr yazmışsınız. Dövlətçilik hüququna və ləyaqətinə maliksiniz. Siz bu hüququ, haqqı döyüş meydanlarında düşməne qələbə çalaraq qazanmışsınız. Şərəfin qapısında, Naxçıvanda bir cümhuriyyət qurulmalıdır" [3, s. 46].

Naxçıvanlılar bu diyarı erməni işğalından qorumaq üçün 1918-ci il noyabrın 3-də Araz-Türk Respublikası adlı cümhuriyyət yaratdılar. Araz-Türk Respublikası hökumətinin tərkibi sədrdən və 6 nazirdən ibarət idi. Hökumətin sədri Əmir bəy Nərimanbəyov, nazirlər isə İbrahim bəy Cahangir-oğlu (hərbi), Bağır bəy Rzazadə (inzibati), Qənbərəli bəy Bənəniyarlı (maliyyə), Məmməd Bəyzadə (adliyyə), Həsənağa Şəfizadə (xarici işlər), Mirzəhüseyn Mirzə Həsənzadə və Lətfi Xoca Ekid

Əfəndi (şeyxülislam) idi [23, s. 46–49]. Paytaxtı Naxçıvan şəhəri olan bu respublikanın ərazisinə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, Üçmüəzzin qəzasının bir hissəsi, Ordubad dairəsi, Sərdarabad, Uluxanlı, Qəmərli, Vedəbasar, Uluxanlı, Mehri və b. bölgələr daxil idi. Sahəsi 8696 kv.km-ə çatırdı. Əhalisi bir milyon nəfərdən artıq idi [3, v. 9; 17, s. 33].

Araz-Türk Respublikasının yaradılmasında başlıca məqsəd bölgənin erməni işğalı altına düşməsinə imkan verməmək idi. Hökumət bu istiqamətdə fəal iş aparırdı. Araz-Türk Respublikasının hərbi qüvvələrinin yaradılması və formalaşdırılmasında hərbi nazir İbrahim bəy Cahangiroğlunun böyük əməyi olmuşdu. Onun köməyi ilə qısa müddətdə silahlı qüvvələr təşkil edilmiş, 500 nəfərlik süvari alayı yaradılmışdır. Könüllü xalq dəstələri təxminən 20 tabordan (hər taborda 250-500 könüllü var idi) ibarət idi. Taborkardan 4-ü Naxçıvanda, 3-ü Şərur-Dərələyəzdə, qalanları isə Zəngibasar, Vedəbasar, Qəmərli və b. ərazilərdə yerləşdirilmişdi [15, s. 97].

Baş Nəraşen, Düdəngə və Zeyvədə yerləşən taborlara Fətulla Hüseynov, Şərurda, Sədərəkədə yerləşən taborlara Həsən Şahverdioglu, Yengicə qüvvələrinə Maşdi Ələsgər ağa, Ordubaddakı tabora İbrahimxəlil Axundov, Nehrəm taborusuna Kəblə Muxtar, Cəhri taborusuna Kəblə Kərim, Diza taborusuna Məmmədrza bəy, şəhər taborusuna Hüseyn Əliyev komandanlıq edirdi. Diyar əhalisinin öz təhlükəsizliyini qorumaq əzmi o qədər böyük idi ki, doğma ocaq və torpaqlarını müdafiə edən könüllü dəstələr işğalçıları təkərdə darımadığını etmir, eyni zamanda İrəvanın özünü qorxuya salırdı.

Naxçıvan ərazisində milis idarələri və onların sahə şöbələri də yaradılmışdı. Bütün qüvvələr Naxçıvanın qorunmasına və idarə olunmasına yönəlmişdi. Könüllü müqavimət dəstələri erməni daşnaklarına layiqli cavab vermişdi. Xüsusilə Şərur-Dərələyəz mahalındakı Zeyvə kəndi yaxınlığında baş verən döyüşdə Kalbalı xanın rəhbərliyi ilə 6 min nəfərlik könüllü müqavimət dəstələri erməni hərbi qüvvələrini darımadığını etmişdilər.

Araz-Türk Respublikasının əməliyyatına və onun qısamüddətli fəaliyyətinin nəticələrinə gəldikdə isə o, Azərbaycan üçün çox gərgin bir dövrdə bölgənin azərbaycanlı əhalisinin qüvvələrinin düşmənlərə qarşı birgə mübarizə aparılması məqsədilə birləşdirilməsində müəyyən rol oynadı və ən başlıcası isə diyarın ermənilərin əlinə keçməsinə imkan verməməklə onun toxunulmazlığını qorudu, bununla da Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin edildi.

Aralardakı müəyyən fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, Naxçıvanın müdafiəsində, onun erməni daşnaklarının əlinə keçməməsində Cəfərqulu xan, Kamran xan və yerli ziyalılar çox böyük xidmətlər göstərmişlər. Kalbalı xan respublika silahlı dəstələrinə komandanlıq edir, erməni hücumlarının qarşısını alır, əlverişli şərait yaradaraq onlara layiqli cavab verirdi.

1919-cu ilin yanvarında ingilislər Naxçıvana gəldilər və burada general qubernatorluq yaradıldılar. Bir aydan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndələri də Naxçıvana gəlib çıxdılar. Keçirilən müzakirələrdə siyasi, hərbi, iqtisadi, maddi və mədəni məsələləri özündə birləşdirən akt tərtib edildi. Bu akt Naxçıvanın könüllü surətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşdirilməsi haqqında idi. Akt hökumət üzvləri, Milli Şura üzvləri və yerli əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalanmışdır.

Naxçıvana gələn ingilislərin məqsədi buranı Ermənistanə vermək idi. Lakin Naxçıvan əhalisi diyarın ingilislər tərəfindən Ermənistanə verilməsinə qarşı mübarizəyə qalxdı. Bununla əlaqədar Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının üzvləri ingilis general-qubernatoruna məktub göndərərək öz qəti etirazlarını bildirdilər. Məktubda Araz-Türk Respublikası əhalisinin “bütün dünyanın və bütün mədəni qüvvələrin azad həyat, xalqların öz müqəddəratını həll etmək hüququ haqqında qışqırdıqları bir vaxtda azərbaycanlılar bizdən heç bir cəhətdən üstün olmayan, əksinə bir çox hallarda bizdən geri qalan ermənilərin qulu ola bilməzlər” fikrinə gəlməsi faktı və səbəbləri öz əksini tapmışdır.

Naxçıvanda ingilis missiyası ermənilərin respublika hüdudlarına hücumuna mane olmurdu və onların fəaliyyətində ikili siyasət özünü açıq-aşkar göstərirdi. İngilislər bir tərəfdən Naxçıvanın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu tanıyır, maliyyə və silah vəd edir, digər tərəfdən isə diyarın daşnak Ermənistanın hakimiyyətinə verilməsi təklifi ilə çıxış edirdilər. Naxçıvan əhalisi bu siyasətə qarşı inadla mübarizə aparırdı.

Naxçıvan Milli Şurasının sədri Cəfərqulu xan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova göndərdiyi məktubda yazırdı: “Biz özümüzü Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi

hesab edirik və əminik ki, hər hansı səbəbdən hərbi qüvvə ilə kömək edə bilməsə də, heç olmasa top, tüfəng və patronla Azərbaycan bizə kömək edəcəkdir. Hətta Azərbaycan bundan da imtina etsə, biz bu yolda canımızdan keçəsi olsaq belə, müqəddəs vədimizi yerinə yetirəcəyik" [15, s. 167].

İngilis nümayəndələri Naxçıvanı erməni "idarəçiliyinə" vermək üçün çox canfəşanlıq göstərdirdi. Müsəlman Milli Şurası və Naxçıvan əhalisi buna qəti etiraz edirdilər, əhalinin bir müraciətində deyilirdi: "Ermənilərə tabe olmaqla biz təkcə özümüzü yox, həm də ömrüboyu bizə lənətlər oxuyacaq nəslimizi alçalmağa və təhqirə məruz qoyuruq və buna görə də əlahəzrət general Devinin bizim Naxçıvan, Şərur və Vedibasar rayonlarımızın müvəqqəti də olsa, erməni hökumətinin idarəsinə verəsinə biz Allah tərəfindən bütün diyarın əhalisinə bəxş edilmiş azadlıq, arzu və meyillər üzərində zorakılıq faktı kimi baxırıq" [15, s. 160-161].

İngilis komandanlığının və Ermənistan hökumətinin qərarlarına tabe olmayan naxçıvanlılar erməni işğalçılarına qarşı silahlı mübarizə aparırdılar. Respublikada süvari dəstələrindən, top və pulemyotları olan 6 min əsgərdən ibarət yarınzəmiri qoşun yaradılmışdı. Hərbi əməliyyatlar zamanı onların sayı təxminən 10 min əsgərə və silahlı könüllülərə çatırdı.

Erməni qoşunları dəfələrlə Naxçıvana hücum etmiş və kəyiqli cavablarını almışdılar. Naxçıvanın şəhər və kəndlərinə hücumlarda təkcə düşmənin nizami qoşunları deyil, erməni əhalisi də iştirak edirdi. Ermənilər general-qubernatorluq elan etsələr də, nə ingilis nümayəndələri, nə də general-qubernator qorxudan şəhərdə yerləşə bilməmiş, şəhərdən 3 kilometr uzaqdakı hərbi kazarmaya yığılmışdılar. Kalbali xanın başçılığı ilə xalq qoşunu daşnak qüvvələrini darmadağın edib Naxçıvandan və onun ətrafından qovdular.

Bu zaman ermənilər bir neçə min adam, 2 top, 8 pulemyot və bir zirehli qatar itirdilər. 800 erməni əsgəri və 8 zabiti əsir alındı [11, s. 110-111]. Bundan istifadə edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti öz nümayəndəsi Səməd bəy Cəmillinskini müvəqqəti general-qubernator təyin etdi, diyarı idarə etmək üçün zəruri olan dövlət idarələri yaradıldı. S.Cəmillinskini əmri ilə Xəlil bəy diyar qoşunlarının baş komandanı, Kalbali xan isə onun köməkçisi, eyni zamanda Naxçıvan qoşun dəstəsinin komandiri təyin olundu.

1919-cü ilin yayında Naxçıvanda olan amerikalı polkovnik Rey Naxçıvan Milli Şurasının sədri Cəfərculu xanla danışıqlar apardı. Polkovnik V.Haskel Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarında xüsusi zona və bu ərazidə Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq istəyirdi. Bununla əlaqədar V.Haskel öz layihəsini hökumət başçısı N.Yusifbəyliyə təqdim etdi. Bu xəbəri eşidən Cənub-Qərbi Azərbaycan müsəlmanlarının ümumi iclasının sədri Əli Səbri Qasımov, yerlilər cəmiyyətinin sədri Z.Məmmədov və nümayəndə heyətinin üzvü A.Nəcəfov hazırladıqları 10 maddəlik tələbnaməni N.Yusifbəyliyə təqdim etdilər. Bu tələblərin əsasında Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində saxlamaq fikri dayanırdı.

1919-cu il sentyabrın əvvəllərində Naxçıvan nümayəndələri Ə.S.Qasımov və K.M.Əsgərov polkovnik V.Haskelə 10-böndlik memorandumu təqdim etdilər. Görüş zamanı V.Haskel Ə.S.Qasımovdan soruşdu ki, Naxçıvanın və digər regionların əhalisi bu ərazilərin erməni hökumətinə verilməsinə necə baxar? Əli Səbri Qasımov bildirdi ki, "əldə silah ləyaqətli ölümü üstün tutaraq bu hökuməti var qüvvələri ilə rədd edərək" [15, s. 198].

Naxçıvan əhalisi polkovnik Reyə bildirdilər ki, onlar azərbaycanlı general-qubernatordan başqa heç kimi tanımaq istəmirlər, əhalisi Azərbaycan türkləri olan Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz rayonları, Vedibasar və Milistan Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir.

Delli və Reyin missiyası süquta uğradı, amerikalıların Naxçıvanda möhkəmlənmək cəhdi baş tutmadı.

1920-ci ilin martında türk hərbi dəstələri Naxçıvana gəldilər. Kalbali xan Türkiyənin yüksək hərbi ordeni ilə təltif edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi nazirliyi isə daşnaklarla döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə ona general-mayor hərbi rütbəsi verdi [11, s. 107-108].

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan XI Qırmızı ordu tərəfindən işğal olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar edildi. Naxçıvanda sovet hakimiyyəti iyulun 28-də elan edildi və Hərbi İnqilab Komitəsi yaradıldı. Bir neçə gündən sonra avqustun 10-da Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri M.Bektaşov Azərbaycan SSR Xalq Komissarları So-

vetinin sədri N.Nərimanova belə bir məktubla müraciət etdi: "Naxçıvan xalqının böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan ölkəsi özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz hissəsi hesab edir".

Çox qəribə idi ki, Naxçıvanda olan bolşevik ordusu həm Ermənistanla müharibə aparır, həm də onların siyasi və diplomatik danışıqları davam etdirirdi. Bu danışıqlarda Azərbaycanın hətta mübahisəsiz torpaqlarının Ermənistanla verilməsi məsələsi müzakirə olunurdu. Bundan xəbər tutan N.Nərimanov Leninə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstanın və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlalyyətini tanımış, lakin eyni zamanda həmin mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistanla verir..." [6, s. 46-47].

Naxçıvanın azərbaycanlı əhalisinin qətiyyətli mövqeyi və mübarizəsi ermənilərin Naxçıvanda bağlı planlarını pozdu. Bu işdə böyük dövlətlər də onlara kömək göstərə bilmədilər. Məkrli niyyətlərini hələlik pərdələyən ermənilər və Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də Naxçıvanı müstəqil (Azərbaycanın tərkibində yox – İ.H.) sovet respublikası kimi tanımış və bu diyar ilə əlaqədar iddialarından imtina etmişdilər.

Beləliklə, bölgə əhalisi 1918-1920-ci illərdə misilsiz çətinliklərlə, təqiblərlə, müsibətlərlə sınaq olaraq milli ləyaqəti uca tutdular, diz çökmədilər, erməni silahlı qüdrət dəstələrinə layiqli cavab verdilər. Bu məsələdən danışan Ermənistanın baş naziri O.Kaçaznuni 1923-cü ildə etiraf edirdi ki, "Müsəlman Naxçıvanı və Şərurunda..., müsəlman rayonlarında inzibati tədbirlərlə qayda-qanun yarıda bilmədik, silaha əl atmağa, qoşun yeritməyə, dağıtmağa və qarşın törətməyə məcbur olduq. Vedibasar, Şəur, Naxçıvan kimi mühüm yerlərdə öz hakimiyyətimizi hətta silah gücünə qura bilmədik, məğlub olduq və geri çəkildik" [23, s. 33].

Naxçıvan diyarının əhalisi özlərini Azərbaycandan ayrı təəssüv etmirdilər. Onlar hələ o vaxt öz qəti fikirlərini belə ifadə etmişdilər: "Bu xalq mədəni dövlətlərin akovlarında məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmaz" [19, s. 79].

İstər sovetləşməyə qədər, istərsə də sovetləşmədən sonra ermənilər yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycanın bir sıra bölgələrinə sahib olmaq üçün ərazi iddiaları izli sürmüşlər. Bu sahədə bolşeviklər ermənilərin ən yaxın müttəfiqləri olmuş, "böyük Ermənistan" ideyasının gerçəkləşdirilməsi istiqamətində onlara hər cür yardım etmişdir. Nəticədə ermənilərin "...torpaq iddiaları bolşevik işğalından sonra daha da güclənmiş, bu dəfə Azərbaycan Zəngəzur mahalını itirməli olmuşdur". Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi ilə Naxçıvan Azərbaycandan ayrı düşmüş, heç bir sərhəd xətti olmamışdır. Belə olan halda Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan muxtariyyət uğrunda mübarizəyə başlamışdır. Görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, "...əgər Zəngəzur mahalının Ermənistanla verilməsi olmasaydı, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi və Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi" [13, s. 75].

Naxçıvanda əhalinin narazılığı get-gedə artırdı. Bununla əlaqədar Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü ədliyyə komissarı Behbud ağa Şahbaxtinski Naxçıvana göndərildi. O, Naxçıvanda, Ordubadda, Şərurda və b. yerlərdə əhali ilə görüşlər keçirir, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması üçün əhalini təlimatlandırır. Əhalinin əksəriyyəti Azərbaycanın tərkibində Naxçıvana ərazi muxtariyyətinin verilməsini tələb edirdilər. 1921-ci ilin yanvarın əvvəlində Naxçıvanda onun Azərbaycan SSR tərkibində saxlanması barədə rəy sorğusu keçirildi. Rəy sorğusunda Naxçıvanın 90 faizdən çox əhalisi vilayətin muxtar respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi [16, v. 1].

Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasında və ona muxtariyyət statusunun verilməsində B.Şahbaxtinskiyin əməyi xüsusi qeyd edilməlidir. Onun RSFSR XKS-in sədri V.I.Leninə yazdığı 13 avqust, 20 sentyabr, 7 oktyabr 1920-ci il və xüsusən 1 mart 1921-ci il tarixli məktub və teleqramlarında, əlavə etdiyi arayışlarda bolşevik hakimiyyətinin Şorq siyasəti, bu zaman yol verilən səhvlər, Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin qurulması və bunun Rusiya üçün əhəmiyyəti, Azərbaycan-Rusiya münasibətləri, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü problemi, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və ona muxtariyyət verilməsi və başqa məsələləri çatdırmaq, təklif və mülahizələrini bildirmişdi. O, yazmışdır ki, "Naxçıvanın Ermənistanla verilməsi xalqın özünütəyin prinsipini və Sovet Azərbaycanının hüquqlarını pozur" [9, s. 58; 4, v. 238].

Bəsləklə, referendumun nəticəsi, B.Şahtaxtinskiyin təklifləri, Naxçıvan məsələsində Türkiyə tərəfinin obyektiv mövqə tutması nəticəsində Moskvanın Naxçıvan məsələsinə münasibətini dəyişməsinə və nəticə etibarı ilə Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməsinə təsir etdi.

Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında 1921-ci il martın 16-da imzalanan Moskva müqaviləsində təsbit edildi. Tərəflər həmin müqavilənin üçüncü maddəsinə əsasən, Naxçıvan vilayəti Azərbaycan Respublikasının himayəsi altında və həmin vilayətin Azərbaycan tərəfindən heç bir üçüncü dövlətə güzəşt edilməməsi şərti ilə muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdılar. Müqaviləni I (C) əlavəsində isə Naxçıvan ərazisinin sərhədləri verilməmişdir [1, v. 143].

Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə arasında imzalanan Qars müqaviləsində (1921, 13 oktyabr) Naxçıvanın, Azərbaycanın tərkibində saxlanması və muxtariyyət verilməsi məsələsi təsbit olunmuşdur. Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Qars müqaviləsinin V maddəsində Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflər müəyyən edilmişdir. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri olmuşdurlar [7, v. 59].

Bəsləklə, 1917-ci ildən mübarizə aparan naxçıvanlıların arzuları gerçəkləşdi, diyarın ərazi mənsubiyyəti məsələsi beynəlxalq müqavilələrlə Azərbaycan üçün qanuni və ədalətli qaydada həll olundu.

1921-ci ildən 1924-cü ilədək, yəni muxtariyyət statusundan muxtar respublikanın təşkilinə kimi çoxsaylı müzakirələr aparılmışdır. Bu müzakirələrdə bir məsələ aydın idi ki, Azərbaycanın daxilində Naxçıvanın muxtariyyət təşkil etməsi bölgənin spesifik ərazi vəziyyəti-geosiyasi şəraiti ilə bağlı idi. Naxçıvanın Azərbaycandan ayrı düşməsi, heç bir sərhəddə malik olmaması onun inzibati idarəçiliyinin qəza və ya rayon hüquqlarında təşkil etməyə imkan vermirdi. 1923-cü il iyunun 16-da Naxçıvan muxtar diyarı (ölkə) adlandırıldı. 1924-cü il yanvarın 4-də Zaqafqaziya MİK onu Naxçıvan MSSR elan etdi. 1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan MİK-in Rəyasət Heyəti Naxçıvan diyarının Naxçıvan MSSR-ə çevrilməsi haqqında dekret qəbul etdi [24, s. 59]. Bu 95-ci ildönümünü qeyd etdiyimiz muxtar respublikanın yaranma tarixidir.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi bazasının yaradılması 1924-cü ilin aprelində təsdiq edilmiş Əsasnamə və 1926-cı il aprel 18-də qəbul olunmuş Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının birinci Konstitusiyası ilə təsbit edildi. Konstitusiyanın ikinci maddəsində deyilirdi: "Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının protektoratlığında olmaqla onun tərkib hissəsidir". Naxçıvan MSSR-in sonrakı konstitusiyalarında da Naxçıvan Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar respublika kimi göstərilmişdir.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsində 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mühüm rolu oldu. Konstitusiyanın 134-cü maddəsinin ilk bəndində deyilir: "Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu bu Konstitusiyaya ilə müəyyən edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir" [8, s. 53].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1998-ci il yeni Konstitusiyasında Naxçıvan muxtar dövlət kimi ifadə olunmuş və onun Azərbaycan Respublikası tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi muxtar respublika olduğu təsbit edilmişdir.

Müxtəlif dövrlərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkil olunmasının ildönümləri dövlət səviyyəsində qeyd olunmuş, 1949-cu ildə muxtar respublikanın 25, 1964-cü ildə 40, 1974-cü ildə 50, 1984-cü ildə 60 illik yubileyləri keçirilmişdir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra ulu öndər Heydər Əliyevin 1999-cu il 4 fevral tarixli fərmanı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi qeyd edilmişdir. Yubiley tədbirlərində iştirak edən və təntənəli yubiley iclasında nitq söyləyən ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: "Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi hadisə olubdur. Bu, çətin bir dövrdə böyük bir mübarizənin nəticəsi olubdur. Naxçıvanın statusunu qoruyub saxlamaq üçün xüsusən Moskva müqaviləsinin və Türkiyə Cümhuriyyətinin imzaladığı Qars müqaviləsinin burada böyük əhəmiyyəti vardır. Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüyünə gö-

rə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan bir sənəddir" [15, s. 153].

Ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvanın muxtariyyət statusunun qorunması, muxtar respublikanın yubileylərinin keçirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər bu gün də uğurla davam etdirilir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il 9 fevral tarixli sərəncamı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik, 2009-cu il 6 fevral tarixli sərəncamı ilə 85 illik yubileylərinin ölkəmizdə geniş qeyd olunması bunun bariz nümunəsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 14 yanvar tarixli sərəncamında qeyd olunur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması Azərbaycanın siyasi tarixinin mühüm əhəmiyyətli hadisəsidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yubiley tədbirlərində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov Naxçıvanın muxtariyyət statusunun ölkəmizin müstəqillik tarixində mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu bildirərək demişdir: "Naxçıvanın muxtariyyət statusu ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın müstəqillik uğrunda apardığı mübarizə dövründə mühüm mərhələ təşkil etmişdir. Bu status imkan verirdi ki, ulu öndər Heydər Əliyevin 1990-1993-cü illərdəki siyasi fəaliyyəti dövründə Naxçıvan xalqının suveren hüquqlarının təmin edilməsi uğrunda gedən mübarizənin mərkəzinə çevrilsin" [10, s. 59].

Hazırda muxtar respublikanın statusunun və sərhədlərinin beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində tanınması istiqamətində də ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. 2012-ci il oktyabrın 16-18-də Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin Strasburqda keçirilən 23-cü plenar sessiyasında qəbul olunan sənədlərin birində Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə bağlı çox mühüm və tarixi əhəmiyyət daşıya biləcək məqam əks olunmuşdur. Sənəddə həmin hissə Ali Məclis Sədrinin tövsiyəsi ilə hazırlanmış və nümayəndə heyəti tərəfindən Memorandumda daxil edilmişdir. Sənəddə qeyd olunur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusion-hüquqi statusu Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusiyalarına, habelə hazırda qüvvədə olan iki beynəlxalq müqaviləyə əsaslanır. Bundan başqa qeyd edilmişdir ki, muxtar respublikanın statusu həm milli qanunvericilik, həm də beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunmuşdur. Maddənin həmin sənədə salınması Azərbaycan, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

İlk dəfədir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusunu, sərhədlərini müəyyən edən 1921-ci il Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri beynəlxalq təşkilatın sənədlərində hazırda qüvvədə olan hüquqi sənəd kimi qiymətləndirilir. Ölkəmiz, o cümlədən muxtar respublikamız üçün mühüm olan beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinin Avropa Şurası kimi nüfuzlu bir beynəlxalq təşkilat tərəfindən tanınması, şübhəsiz ki, ölkə və muxtar respublika rəhbərliyinin bu sahədə apardığı fəal diplomatik fəaliyyətin məntiqi nəticəsidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Naxçıvanla bağlı verdiyi sərəncamlar, bu diyara tarixi səfərləri, ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyi üçün gördüyü tədbirlər, muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi və həlli vacib olan digər məsələlərin həyata keçirilməsi Naxçıvanın hərtərəfli inkişafını təmin etmiş, regionu çiçəklənən diyara çevirmişdir.

Naxçıvanın muxtar respublika statusu bu bölgənin 95 illik tarixi taleyində, onun ərazisinin qorunub saxlanılmasında və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində çox mühüm rolə malik olmuşdur. Bu illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın iqtisadi qüdrətinin yüksəlməsinə və hərtərəfli inkişafına da öz layiqli töhfəsini vermişdir. Ölkə Prezidentinin dediyi kimi: "Milli istiqlaliyyət yolunda Naxçıvanın atdığı cəsarətli addımlar bütün Azərbaycan xalqı tərəfindən rəğbətə qarşılanmış, respublikada cəريان edən ictimai-siyasi proseslərə öz müsbət və həlledici təsirini göstərmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası bu gün milli dövlət quruculuğu prosesinin fəal iştirakçısı olub, ölkəmizin iqtisadi qüdrətini artırılması və intellektual potensialının gücləndirilməsinə dəyərli töhfələr verir" [18, s. 4].

Naxçıvan Muxtar Respublikası 95 illik tarixi inkişaf yolunun ən dinamik və dayanıqlı inkişaf dövrünü yaşayır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun rəhbərliyi ilə

muxtar respublika 20 ildən artıq bir dövrdə hərtərəfli inkişafa nail olmuş, əsl intibah səviyyəsinə yüksəlmişdir. Həyatın bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş və bu işlər bu gün də sürətlə və ardıcıl olaraq davam etdirilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədri olduğu "Caspian European Club" ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların və sosial siyasətin nəticələrini əks etdirən Azərbaycan Respublikası regionlarının illik investisiya reytingini müəyyənləşdirir. Naxçıvan Muxtar Respublikası artıq ikinci dəfədir ki, ən yüksək ümumi bal toplayaraq 2017 və 2018-ci illərdə investisiya reytingində lider adını qazanır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası 95 illik tarixi inkişaf dövründə heç vaxt indiki qədər inkişafa, uğurlara, nailiyyətlərə imza atmamışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində ölkəmizin daha böyük inkişafına doğru inamla və qatıyyətlə irəliləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): f. 28, siy. 1, iş 58.
2. ARDA: f. 894, siy. 10, iş 37.
3. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 215.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPISSA): f. 1, siy. 2, iş 59.
5. ARPISSA: f. 1, siy. 74, iş 134.
6. ARPISSA: f. 609, siy. 1, iş 32.
7. ARPISSA: f. 609, siy. 1, iş 94.
8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2016, 68 s.
9. Behbud ağa Şahtaxtinski: sənədlər və materiallar / Toplayan, tərtib edən və ön sözün müəllifi İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 336 s.
10. Cəfəri E. Naxçıvan Muxtar Respublikası konstitusiyalarında. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 208 s.
11. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərənşr, 1994, 124 s.
12. Hacıyev İ. Araz-Türk Respublikası. II Uluslararası Türk kültüründə Ağrı dağı sempozyumu. İstanbul, 2018, 464 s.
13. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərənşr, 2005, 520 s.
14. Hüseynzadə L. Araz şahididir. Türk ordu generalı Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanda (1918-1920-ci illər). Bakı: Nurlan, 2001, 80 s.
15. Musayev İ. Azərbaycan Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Yenidən işlənmiş təkrar – 2-ci nəşri. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1998, 385 s.
16. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA): f. 314, siy. 5, sax. vah. 7, iş 18.
17. Naxçıvan tarixi atlası. Bakı, 2010, 56 s.
18. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 85. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 104 s.
19. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 90. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 104 s.
20. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 yanvar 2014-cü il tarixli Sərəncamı. "Azərbaycan" qəz., 2014, 15 yanvar.
21. Qədim Naxçıvanda bayram – 75. Bakı: Azərbaycan, 1999, 288 s.
22. Atınur İ.E. Osmanlı yönetimindən Sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918-1921). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, 488 s.
23. Кацазпуди Об. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку: Элм, 1990, 92 с.
24. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской Республики за 1924 год. Баку, 1926, 168 с.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com*

Ismayil Hacıyev**THE ESTABLISHMENT OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC IS AN IMPORTANT EVENT OF AZERBAIJAN'S POLITICAL HISTORY**

The article studies the history of the Nakhchivan Autonomous Republic, the process of establishment and subsequent development. It is determined that in the years 1917-1920 – in the last years of Tsarist Russia, as well as in the Azerbaijan Democratic Republic and during the Bolshevik Russia, the diabolic factors had a great importance in the Armenian dashnaks' struggle to create "great Armenia". First of all, the Armenian state (Ararat Republic) was established in the territory of the ancient Azerbaijani land Iravan with the close assistance of Tsarist Russia. Again, with the help of the Tsar and the Bolshevik Russia, with the help of England and the United States, its territory has been expanded, and some attempts have been made to give or transmit a number of lands to Armenia. In order to prevent this, the people of Nakhchivan and the Ottoman Empire had to fight. Letters and telegrams by Behbud Agha Shahtaktinski to Lenin, Turkey's negotiations with Russia prevented the Armenian malice.

A referendum for Nakhchivan's staying in Azerbaijan was held in January 1921 and more than 90 percent of the population voted for it. In March and October 1921, with Moscow and Kars international treaty Nakhchivan has gained autonomy status in Azerbaijan and Azerbaijan has took over to give it to the third state and the parties that approved it (Turkey, Azerbaijan and Armenia) has been determined. On February 9, 1924 Nakhchivan Autonomous Republic was established. The article also provides legal basis for the Nakhchivan Autonomous Republic.

Keywords: *Azerbaijan, Turkey, Russia, Armenia, autonomy; autonomous republic.*

Исмаил Гаджиев**СОЗДАНИЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ – ВАЖНОЕ СОБЫТИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

В статье исследовано положение до создания Нахчыванской Автономной Республики, процесс создания и дальнейшая история развития. Становится ясно, что в 1917-1920-х годах – как последних годах царской России и Азербайджанской Демократической Республики, так и в период большевистской России присутствовали коварные планы армянских дашнаков в борьбе за создание «Великой Армении». Первым делом с помощью царской России на территории древней азербайджанской земли – Иревана было создано Армянское государство (Араратская Республика). Также с помощью царской и большевистской России, Англии и США в дальнейшем её территория стала расширяться, многие наши земли были или присоединены к Армении, или же делались открытые попытки в этом направлении. Для предотвращения этого население Нахчывана вместе с Османским государством вело ожесточённую борьбу. Письма и телеграммы Бехбуд аги Шахтактинского к В.И.Ленину, переговоры между Россией и Турцией помешали коварным планам армян.

В январе 1921-го года был проведён референдум, который показал, что 90% участвующих в референдуме хочет быть в составе Азербайджана на правах автономии. Московским и Карским договорами, подписанными в марте и октябре 1921-го года, Нахчывану был дан статус автономии в составе Азербайджана, с условием, что Азербайджан обязуется не передавать его в состав третьего государства. 9 февраля 1924-го года была создана Нахчыванская Автономная Республика. В статье также приводятся правовые основы Нахчыванской Автономной Республики.

Ключевые слова: *Азербайджан, Турция, Россия, Армения, автономия, автономная республика.*